

УДК 378:330.35

Я. О. Бондаренко, О. О. Коротенко

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ФАКТОРУ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

Розвиток глобальної економіки передбачає зростання ролі людського капіталу, формування якого неможливе без якісної підготовки вищою школою. З іншого боку, вища освіта є галуззю національної економіки і її ефективне функціонування сприяє розвитку усієї країни. Актуальність дослідження системи вищої освіти України обумовлюється існуванням у цій сфері проблем, які негативно впливають на можливості економічного піднесення країни. Метою статті є виокремлення цих проблем та визначення перспективних напрямів розвитку задля економічного зростання України. У дослідженні на основі статистичного аналізу та теоретичного узагальнення визначені недоліки функціонування сфери вищої освіти України, зокрема недостатня конкурентоспроможність національних закладів освіти, нераціональність щодо функціонування закладів вищої освіти, скорочення контингенту здобувачів вищої освіти у вітчизняних ЗВО, незадовільний рівень автономії ЗВО, асиметрія міграційних потоків здобувачів вищої освіти, невідповідність підготовлених кадрів запитам ринку праці, недосконалість фінансування вищої освіти та погіршення ресурсного забезпечення навчально-виховного процесу у вищій освіті. Запропоновано напрями розвитку вищої освіти задля економічного зростання України - підвищення якості та доступності вищої освіти, здійснення її інтернаціоналізації, забезпечення збалансованості між запитами ринку праці та підготовленими фахівцями, інтеграція науки, освіти та бізнесу, кожний з яких потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: вища освіта, економічне зростання, заклади вищої освіти (ЗВО), здобувачі вищої освіти, конкурентоспроможність, освітня міграція, фінансування, ринок праці.

The development of the global economy involves the growing role of human capital, the formation of which is impossible without quality training in higher education. On the other hand, higher education is a branch of the national economy and its effective functioning contributes to the development of the whole country. The relevance of the study of the higher education system of Ukraine is due to the existence in this area of problems that negatively affect the opportunities for economic growth of the country. The purpose of the article is to identify these problems and define promising areas of development for economic growth in Ukraine.

The study, based on statistical analysis and theoretical generalization, identified shortcomings in the functioning of higher education in Ukraine, including insufficient competitiveness of national educational institutions, irrationality in the functioning of higher education institutions, reduction of the contingent of higher education in domestic HEIs education, inconsistency of trained personnel with the demands of the labor market, imperfect financing of higher education and deterioration of resource provision of the educational process in higher education. The directions of higher education development for the economic growth of Ukraine are proposed – improving the quality and accessibility of higher education, its internationalization, ensuring a balance between labor market demands and trained professionals, integration of science, education and business, each of which requires further research.

Keywords: *higher education, economic growth, higher education institutions (HEIs), higher education seekers, competitiveness, educational migration, financing, labor market.*

Постановка проблеми. Вища освіта формує та розвиває сучасні передові компетенції людини, необхідні для інноваційної економіки. Ця сфера суттєво сприяє інтелектуальному й професійному розвитку суспільства та піднесенню національної економіки, оскільки забезпечує формування людського капіталу, підвищення продуктивності праці, робить суттєвий внесок у створення інновацій, обумовлює попит не тільки на освітні послуги, а й на супутні продукти з боку адміністраторів, викладачів та здобувачів. На сьогодні основною місією вищої освіти є забезпечення сталого інноваційного розвитку України через підготовку висококваліфікованих фахівців, створення та поширення знань, формування інтелектуального, соціального і духовного капіталу суспільства, готового до викликів майбутнього[7]. Проте для досягнення цієї мети є певні перешкоди. Тому актуальним є визначення основних проблем, що спостерігаються у системі вищої освіти і заважають її ефективній діяльності, та виокремлення пропозицій щодо подальшого ефективного розвитку вищої школи і ЗВО як факторів піднесення національної економіки.

Аналіз актуальних досліджень. Питання стану та тенденцій розвитку системи вищої освіти як галузі національної економіки досліджується спеціалізованими установами (Міністерством освіти та науки, Національним агентством із забезпечення якості освіти, Державним комітетом статистики) та окремими науковцями, зокрема О. Воробйовою, В. Луговим, О. Панич, О. Слюсаренко, Ж. Талановою й ін. Роль вищої школи у загальному розвитку країни розглядали В. Гейць, І. Каленюк, О. Мельникова, І. Прокопенко, А. Чухно та інші. Проте динамічність економічних процесів обумовлює необхідність продовження дослідження сфери вищої освіти як чинника економічного зростання України.

Мета статті полягає у виокремленні основних проблем функціонування сфери вищої освіти як складового елементу національної економіки та визначенні перспективних напрямів її розвитку задля економічного зростання України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні система вищої освіти є вагомим суспільною інституцією, оскільки з одного боку формує людський (інтелектуальний, соціальний і духовний) капітал, готує для галузей економіки кваліфікованих фахівців, з іншого – сама є ланкою національної економіки, створюючи вклад у ВВП, надаючи робочі місця, формуючи доходи певних категорій населення. Проте аналіз стану та динаміки розвитку елементів системи вищої освіти України свідчить про наявність певних проблем її функціонування, серед яких доречно визначити наступні:

Недостатня конкурентоспроможність національних закладів освіти. Аналіз світових рейтингів університетів продемонстрував вкрай обмежену присутність та позиції українських освітніх установ у них. Так, до рейтингу Times Higher Education World University Rankings (який містить понад 1500 університетів із 93 країн) у 2020 р. увійшли лише дев'ять українських ЗВО, рейтинг QS World University Ranking (де представлено 1000 кращих університетів із 80 місць) містить лише 6 установ вищої освіти із України, але у

більшості світових рейтингів університетів (TOP-500, TOP -1000, Academic Ranking of World Universities) Україна, на жаль, взагалі не представлена [7]. Враховуючи, що будуються такі рейтинги на аналізі даних про якість та доступність викладання, розвиток науково-дослідної діяльності та цитованості робіт викладачів, міжнародне сприйняття і мобільність представників освітніх закладів, репутацію ЗВО серед роботодавців різних країн й ін., можна стверджувати, що Україна ще суттєво відстає від світового рівня розвитку вищої освіти.

Нераціональність щодо функціонування закладів вищої освіти. Функціонування навчальних закладів впродовж 1991-2019 рр. на ринку послуг вищої освіти зазнало певних турбулентних змін, що вплинуло на їхню конкурентоспроможність (рис. 1).

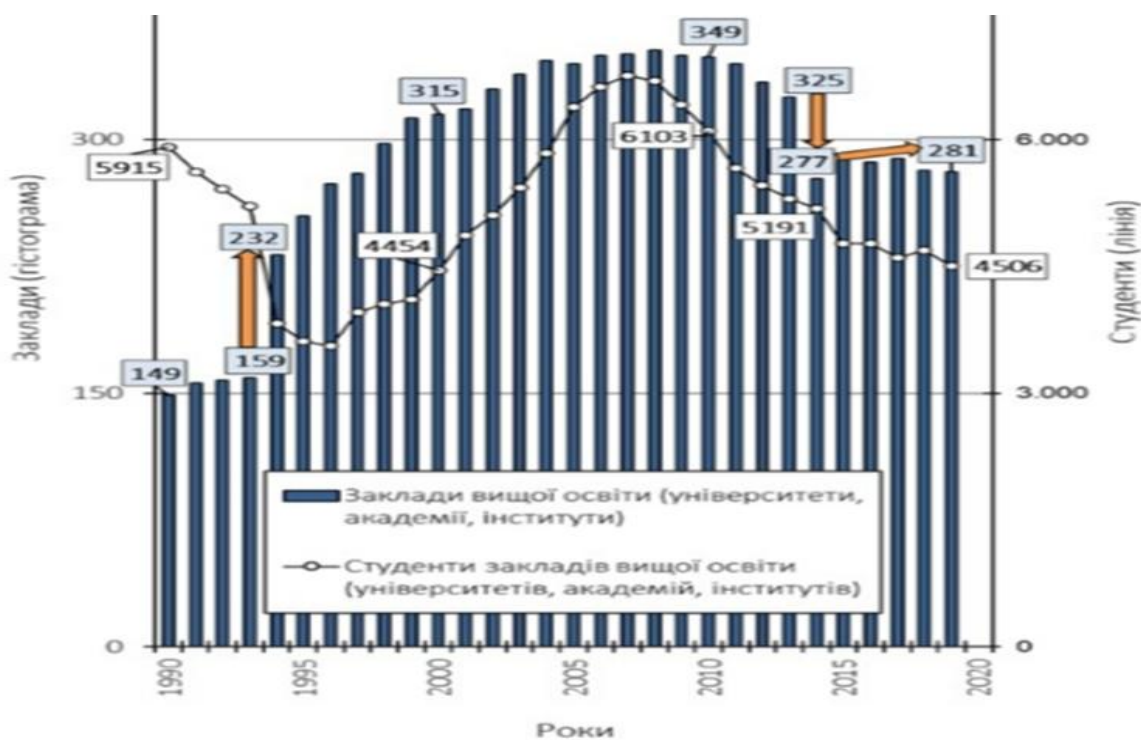

Рис. 1 Кількість закладів вищої освіти і середня чисельність здобувачів в одному закладі в Україні у 1990-2019 рр.

Джерело: [2]

Наприклад, у 1994 р. в умовах скорочення ВВП було відкрито нових 73 ЗВО, а у 2014 р., навпаки, закрилися 48 університетів, академій, інститутів. Проте з того часу кількість ЗВО знову збільшилася і залишається, на наш погляд, надмірною, а заклади подрібненими. На сьогодні серед українських ЗВО спостерігається надмірна дубльованість, профільна неадекватність та невідповідність місцевим ринкам праці. Так, наприклад, у Кропивницькому, де налічується 8,6 тис. здобувачів вищої освіти, функціонує 8 ЗВО, з яких 6 – готують фахівців у галузі права [2].

Скорочення контингенту здобувачів вищої освіти у вітчизняних ЗВО. Така негативна динаміка спостерігається з 2008 року (рис.1). За останні п'ять років кількість осіб, що отримувала вищу освіту скоротилася на 8,6% і становила у 2020 р. 1142 тис. осіб [3]. Причинами цього є несприятлива демографічна ситуація; низький відсоток бажаючих отримати другу вищу освіту; погіршення рівня повної загальної середньої освіти абітурієнтів; недосконалість системи ЗНО; ускладнені умови вступу до магістратури (ЄВІ з англійської мови); непрозорість надання університетам місць державного замовлення, дисбаланс між попитом на певні спеціальності (які є більш коштовними і обмеженими) та пропозицією інших напрямів (які є доступними, але не цікавими для абітурієнтів); освітня еміграція української молоді та ін.

Незадовільний рівень автономії ЗВО. Європейська асоціація університетів аналізує автономність освітньої установи за чотирма складовими: академічною (включає рівень самостійності університету щодо питань набору здобувачів, запровадження навчальних програм, моніторингу якості освіти), організаційною (охоплює академічні та адміністративні структури, моделі управління університетом), кадровою (можливості закладу самостійно наймати робітників, встановлювати умови їхньої праці, забезпечувати кар'єрне зростання і професійний розвиток) та фінансовою (здатність залучати кошти, володіти майном ЗВО, робити позики і встановлювати оплату за навчання). Низькі показники у діяльності вітчизняних ЗВО спостерігаються за усіма

вимірами автономії. Так, установи вищої школи все ще обмежені у правах самостійно визначати правила прийому на навчання; самостійно обирати керівника та строки його перебування; формувати апарат управління закладу; самостійно встановлювати заробітну плату для викладачів та адміністративного персоналу; обирати цикл та тип державного фінансування; вільно розпоряджатися залишками коштів; брати позики; вільно розпоряджатися майном ЗВО. Тому державі необхідно визначитися, яку роль університетська автономія має відігравати у стратегічному розвитку української вищої освіти та створювати відповідні умови для її повноцінної реалізації [4].

Асиметрія міграційних потоків здобувачів вищої освіти. В Україні спостерігаються певні проблеми та диспропорції в інтернаціоналізації вищої освіти. Так, на вітчизняному ринку вищої освіти кількість українців, бажаючих навчатися у світових ЗВО, значно переважає контингент іноземних студентів, що опановують ступінь бакалавра чи магістра в Україні. Наприклад, у 2017/2018 н. р. понад 83 тис. осіб з українським громадянством навчалися в закордонних університетах, а в Україні у цей період налічувалося лише біля 76 тис. здобувачів-іноземців [1; 6, с.40]. При цьому суттєво різняться і країни освітньої міграції. Українське студентство їде вчитися здебільшого до Польщі, Німеччини, Чехії, Словаччини, Росії, Канади, Італії, США, Іспанії, Австрії, Франції. Ці країни отримують понад 90% усіх українців, які навчаються за кордоном. До України ж приїжджає отримувати вищу освіту молодь із Індії, Марокко, Туркменістану, Азербайджану, Нігерії, Китаю, Туреччини, Єгипту, Ізраїлю та Узбекистану. Аналізуючи запити іноземців щодо напрямів освіти, можна відзначити, що майже половина з них (47%) обирають медичні спеціальності і навчаються переважно у Харківських, Київських, Одеських та Дніпропетровських ЗВО [1]. У середньому частка іноземних студентів у вітчизняних ЗВО становить від 7,09% до 2,57%, що є низьким показником у порівнянні із світовими та європейськими університетами [6, с.38]. Також доречно зазначити, що виїжджають на навчання за кордон здебільшого здібні

та інтелектуально розвинуті українці, що у свою чергу створює проблему відтворення якісного людського капіталу суспільства та подальшого інноваційного розвитку країни.

Невідповідність підготовлених кадрів запитам ринку праці. В Україні продовжує спостерігатися розрив між структурою підготовки кадрів ЗВО та потребами роботодавців. На початок 2020/21 н. р. пріоритетними з боку здобувачів вищої освіти були такі галузі знань: управління та адміністрування (145261 осіб), освіта/педагогіка (133304 осіб), охорона здоров'я (93686 осіб), інформаційні технології (89138 осіб) та право (86460 осіб) [3]. При цьому найбільше вакансій було запропоновано у сфері ІТ, торгівлі, виробництві (робочі спеціальності) та логістиці. Негативна тенденція також спостерігається і щодо офіційного працевлаштування частки випускників ЗВО. У 2018 р. тільки 12,1% випускників ЗВО отримали направлення на роботу [7]. При цьому з боку роботодавців все частіше відмічається незадоволеність рівнем компетентності випускників, недостатність практичних професійних навичок, їх відірваність від теоретичних знань, непідготовленість до діяльності у секторі реальної економіки.

Недосконалість фінансування вищої освіти. Незважаючи на те, що видатки на вищу освіту в українській економіці в останні роки збільшуються, і у 2019 р. становили 55425,4 млн. грн., у відсотковому значенні до ВВП вони скорочуються і становлять 1,38% [6, с.42]. Через низький рівень ВВП України обсяг витрат на одного студента є недостатнім. Для порівняння, в Україні вони склали 0,86 тис. дол., у Великобританії – 16,9 тис. дол., у Німеччині – 14,25 тис. дол. та у Польщі – 3,1 тис. дол. [7]. Також спостерігається і скорочення обсягів державного замовлення, і жорсткішими стають умови щодо отримання стипендії здібними студентами. Дуже багато питань на сьогодні викликає новий механізм розподілу видатків держбюджету між ЗВО, зокрема, перелік показників освітньої, наукової та міжнародної діяльності освітніх установ, конкретні значення індикаторів (коефіцієнтів), що використані для

коригування обсягів їх фінансування. Ще однією проблемою є запровадження індикативної собівартості здобуття вищої освіти за певними спеціальностями та освітніми закладами. Такий механізм позбавляє більшість ЗВО конкурентоздатності та не відповідає реальному стану платоспроможності населення. Тим більше, що в останні роки саме фізичні особи є основними платниками освітніх послуг.

Погіршення ресурсного забезпечення навчально-виховного процесу у вищій освіті. Для якісної підготовки бакалаврів та магістрів необхідні відповідні матеріально-технічні умови та висококваліфіковані викладачі. Якщо за першим критерієм вже тривалий період спостерігається незадовільний стан та невідповідність сучасним реаліям (відсутність елементарного мультимедійного обладнання, новітнього спорядження для лабораторій, відремонтованих аудиторій та ін.), то щодо кадрового забезпечення ЗВО в Україні погіршення почалося в останні роки. Це викликано зменшенням престижності викладацької діяльності, збільшенням навантаження викладачів (особливо за умов дистанційного навчання у період карантину), недостатньою вмотивованістю науково-педагогічних працівників, неконкурентоспроможною заробітною платою висококваліфікованих викладачів, що призводить до відтоку кращих фахівців з сектору вищої освіти до комерційної сфери або за кордон та ін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Система вищої освіти України має розгалужену мережу ЗВО, з яких декілька представлені у світових рейтингах; навчально-виховний процес здійснюється здебільшого висококваліфікованими науково - педагогічними працівниками; спостерігається стійкий попит на вищу освіту та високий рівень охоплення нею українського населення; ведеться активна робота щодо її інтернаціоналізації, а географічне положення, науковий потенціал та відповідна законодавча база сприятимуть цьому. Проте, у вітчизняній системі вищої освіти спостерігаються і слабкі сторони, які можуть нести загрозу економічному розвитку та престижу країни. Серед таких доречно виділити недосконалу нормативно-правову базу;

недостатню автономію ЗВО; неконкурентоспроможність більшості навчальних установ вищої школи, невідповідність спеціалізації та рівня практичної підготовки випускників запитам ринку праці; скорочення чисельності здобувачів і викладачів; застаріла матеріально-технічна база ЗВО, прояви корупції, воєнно-політична ситуація на Сході країни та ін.

Для подальшого ефективного розвитку системи вищої освіти України, який би сприяв економічному піднесенню нашої держави, доцільно провести певні заходи у наступних напрямках:

підвищити якість та доступність вищої освіти: удосконалити механізми ЗНО та ЄВІ; покращити підходи до розподілу обсягів прийому здобувачів, інструментів бюджетного фінансування ЗВО та їх акредитації; активно впроваджувати інноваційні та дистанційні технології навчання; забезпечувати якісну інклюзивну вищу освіту; розробити кредитні механізми сплати за навчання; модернізувати матеріально-технічну базу ЗВО;

забезпечити збалансованість між запитами ринку праці та підготовкою фахівців вищою школою: упровадити дуальну систему вищої освіти, що матиме цикли теоретичного і практичного навчання і наблизить якість підготовки фахівців до вимог ринку праці; постійно моніторити актуальність кваліфікацій, за якими Державна служба зайнятості формує пропозиції щодо попиту на робочу силу; розробити механізм стимулювання юридичних осіб та підприємців щодо надання першого робочого місця випускникам ЗВО;

активно здійснювати інтернаціоналізацію вищої освіти: розробити програми розвитку експорту освітніх послуг, академічної мобільності здобувачів та викладачів вищої освіти, ефективної участі українських ЗВО у проведенні транскордонних досліджень, стимулювати участь ЗВО у міжнародних грантових програмах; домогтися визнання українського диплому про вищу освіту на міжнародному рівні та ін.;

втілювати інтеграцію науки, освіти та бізнесу для забезпечення економічного зростання країни: розвивати інноваційну екосистему вищої

освіти, інтегрувати наукові дослідження в освітні програми бакалаврів та магістрів; удосконалити фінансування та комерціалізацію університетської науки; впровадження підходів SMART-спеціалізації та Індустрії 4.0 в освітні програми; створення науково-бізнесових, технологічних платформ на базі провідних ЗВО регіонів.

Отже, вища освіта є вагомим чинником економічного піднесення країни, проте без державного регулювання та модернізації цій галузі буде складно ефективно розвиватися, тому доцільно запропоновані у статті напрями удосконалення системи вищої освіти розглянути більш детально у подальших дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні здобувають вищу освіту понад 76 000 іноземців. URL: <https://osvita.ua/vnz/82347/>

2. Луговий В. І. Поточний стан вищої освіти в Україні: проблеми, причини, перспективи. *Вісник НАПН України*, 2020, 2(2). С. 1 – 4. URL: <http://https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/75/104>

3. Офіційний сайт Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. Панич О. Університетська автономія в контексті українського законодавства і практики. *Освітня політика*, 2019. URL: http://http://education-ua.org/ua/component/content/article/12-articles/1348-universitetska-avtonomiya-v-konteksti-ukrajinskogo-zakonodavstva-i-praktiki?fbclid=IwAR1KXTJkiWI1VbzO k7BQj-urpblXrbLhJg7x31Kx7UN_Vv796ZX7strlKNo

5. Прокопенко І.Ф., Мельникова О.В. Вища освіта як чинник економічного зростання: сучасний стан та перспективи розвитку. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Економіка»: Зб. наук. пр.* Харків: ХНПУ, 2017. Вип. 17. С.5-14

6. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2019 рік. За заг. ред. проф. Сергія Квіта. Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2020. 244 с.

7. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>

8. Review of the Education Sector in Ukraine. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/884261568662566134/pdf/Review-of-the-Education-Sector-in-Ukraine-Moving-toward-Effectiveness-Equity-and-Efficiency-RESUME3.pdf>